

HEBRAIZMI TRUBARJEVIH IN DALMATINOVIH ROBNIH BESEDIL

Preverjanja izbranih robnih opomb, navedkov in dodatkov v zvezi s hebrejskim izhodiščnim besedilom pričajo o Dalmatinovem sproščenem odnosu do Luthrovih robnih tolmačenj, ki jih Dalmatin upošteva, ali tudi ne ali pa jih njegov prevod Biblije izpričuje na vzporednem oziroma analognem mestu. Dalmatin je za razliko od osrednjega besedila, kjer Luthru zvesteje sledi, pri svojem marginalnem prevodu vezan na svoje lastno znanje, mišljenje in presojo.

Basing on comparative study the article analyses marginal notes in translations of Trubars Psalter (1566) and Dalmatins Bible (1584). The survey presents original way of dealing with biblical Hebrew concepts.

Posebno novo poglavje pri preučevanju hebraizmov v besedilu P. Trubarja in J. Dalmatina odpirajo **marginalije** (glose, obrobno gradivo), pri P. Trubarju ob psalterskem besedilu, pri J. Dalmatinu pa ob pretežno starozaveznem besedilu, tudi zunaj ožje začrtanih in na besedilo Psaltra osredotočenih okvirov.

Analiza izbranih mest Trubarjevega Psaltra in vzporednega Dalmatinovega prevoda Biblije v očeh hebrejskega izvirnika nas utrjuje v veri, da je bila zvestoba izhodiščnemu besedilu osrednji imperativ pri prevajanju obeh slovenskih protestantskih piscev, čeprav je neposreden in neprekinjen pretok iz studenca izvirnika razviden predvsem iz Trubarjevega psalmskega besedila. Ostalo pa je še nemalo vprašanj, ki govorijo o potrebi po nadaljnjih izčrpnih raziskavah na področju *sloveno-hebraicae*.

Neredki so Dalmatinovi prevodi, ki se odmikajo od Luthra in Trubarja ter neposredno odsevajo izvirnik. Odnos do izvirnika oz. sistem prevajanja največkrat ilustrira besedilno obrobje.

Iz pretežno starozaveznih besedil posredujmo najprej nekaj splošnejših tipov informacij, ki pričajo, da je prevodno besedilo upoštevalo izvirnik, in jih najdemo tudi na besedilnem obrobju. Hebraizmov (leksikalnih, skladenjskih, pomenskih itd.) se ta pregled ne dotika.

Dokazno gradivo, izbrano iz Trubarjevega in Dalmatinovega Psaltra, kaže, da sta avtorja poznala imena hebrejskih črkovnih znamenj, ker sta jih oba v naslovih akrostiških kitic Ps 119 tudi upoštevala. Dalmatin ob teh poimenovanjih hebrejskih črk pri Ps 119 navaja tudi izvirne hebrejske črkovne oznake.

Verjetno tübinški tisk osemnajst let starejšega Trubarjevega Psaltra še ni imel teh tiskarskih izkušenj kot toliko mlajši Dalmatinov wittenberški, in zato dodatno stavljenje hebrejskih znakov ob zahtevni bohoričici tipografsko ne bi bilo mogoče.

Poleg črkovnih pričevanj sodijo sem Trubarjeva in Dalmatinova tolmačenja izvirnega besedišča. Znotraj njunega celotnega opusa lahko navedemo le nekatera:

Pri Dalmatinu izvirne zapise posameznih, s pomensko razlago opremljenih besed, kot אלהים:

*"Ikusi to Ebrejško ali Judouško besfedizo,
אלהים Elohim, poménena, katera le
od eniga samiga ediniga Boga govory ...*

Gmain predgvvor zhes vso sveto Biblio. DB I. III^a itd.

Ni treba posebej omenjati, da te opombe z izvirno hebrejsko dokumentacijo Luther nima.

Še pomembnejša je dokumentacija נמשע *zemah, mladiza*. DB II. 126b, ki je Luther tudi nima.

Hebrejsko-slovenska ubesedovanja (hebrejske citatne besede) v prevodih obeh avtorjev tipa: *Abba, Ozha vse rizhi so tebi mogozhe*. TCN 1582. 203.

1 Trubarjeve in Dalmatinove obrobne razlage hebrejskih izrazov, ki jih pri Luthru na ustreznih mestih ne najdemo, četudi so v tekočem besedilu ali pa jih najdemo na drugem, sorodnem biblijskem mestu (besedilne konkordance).

Sem sodijo (razlagano besedilo /beseda/ je med navednicami):

- a) Dalmatinova opozorila (ob tekočem biblijskem prevodu) na hebrejski in grški tekst. Zanimive so najprej obrobne opombe, ki jih Luther nima ali pa ob njih hebrejščine posebej ne omenja.

Sic versus non est in Hebraeo. Ps 145. DB I. 316a.

sic interpretantur Septuaginta. Ps 87. DB I. 35a.

- b) Razlage posameznih besed:

*"Gréh", rejšhi od tvoih Gréhou, hebrejsko odtergaj
tvoje grehe.*

DB II. 98a (J. Stabej. 112).

"Vfelej" hebrejsko *sgudaj kvam pošhilal*. DB II. 41b.

Pri Luthru najdemo obrobno razlago *Früe* (za besedilno *stets*), vendar brez omembe hebrejščine. Ob besedilu

*"Najfi fim je" vfelej
hebrejsko sguda puftil vuzhiti*

DB II. 43b. (J. Stabej. 13).

mèrtvim) In Hebreo: *k'vezhnimu folku: taku tudi Salomo Eccl. 12. Grob imenuje eno vezhno hilho, satu, ker ty mèrtvi vfelej oftano v'eni vishi: Sakaj dan, nuzh, jutru, vezher, je tukaj*

*ena rezh, pèr nyh nej obeniga reslozhka mej zhaffi, Mèlzi,
delli ali preminenju, kakòr pèr téh shivih. Viner pak fo ony
en folk imenovani, Sakaj ony imajo od smèrti gori vftati.*
DB II. 72b.

*(Todten) jn Ebreo / Zum ewigen Volck / So nennet auch Salo.
EccI. 12. das Grab ein ewighaus / darumb das die Todten jmer
bleiben in einerley weise / Denn tag / nacht morgen / abend /
ist da ein ding / Bey jnen ist kein vnterscheid der zeit /
stete / werck oder der enderungen / wie bey den lebendigen.
Doch heissen sie ein Volck / denn sie sollen aufferstehen etc.*
LB II. 1450.

Marginalno (obrobno) razlago besede *efa*, mernik, hebrejsko "epha".
DB II. 2b. Tudi te opombe tukaj LB nima. Sicer pa je pri njem izpriča-
na na drugem mestu. LB III. 320.

c) Hebrejsko besedilo in frazeologemi.

Pomenske interpretacije hebrejskega besedila in hebrejskih frazeolo-
gemov najdemo v Dalmatinovih obrobni opombah, ki slede:

*"Tvoja lubesan je meni lubliffa",
hebrejsko zhudniffa bila.*
DB I. 168b. (J. Stabej. 109).

Tudi te opombe Luther tukaj nima.

*"kriu biti" gréshin biti, tu je, krivu iméti,
inu sa gréshin dèrshan biti: ony yfzheo urfah pruti nam.*
DB I. 36b (J. Stabej nima).

Tudi te opombe Lu. nima.

*Dalmatin je moral obvladati tipično hebrejsko frazeologijo, kot sle-
di iz **marginalije** k besedi "ferce": v'ferce govuril,*

ferce gleda

DB I. 247b.

hebrejsko ferce jemle,

(ob besedilu nepametne dela DB II. 105a ;

vafhe saftopnofti vafhiga ferza

DB III. 104b. (J. Stabej, 124).

Nadalje ob besedi "vidiffh"

ali vidiffh, ferza inu obyfti.

DB I. 281a (J. Stabej. 128).

Nadalje navaja Dalmatin za razliko od Luthra v **marginalijah** pri
tujkah orientalskega (egipčanskega) izvora še hebrejsko sorodno besedo:
"abrek":

Leta je te Deshele Ozha

hebrejsko Abrecht DB I. 27b.

J. Stabej: *egyptisches Wort, das mit: die Knie beugen, genua flectere, u. dgl. übersetzt wird.* 107.

II. Obrobne razlage hebrejskih besed, ki jih ima tudi Luther.

Sem sodijo:

a) Direktni prevzemi po Luthru, pisani v latinščini:

In Ebr: Facere iudicium

DB II. 118a (LB II, 1624).

Praviloma se pojavljajo razlike v pisavi (mala, velika začetnica), zato na tovrstne razlike ne bomo posebej opozarjali. Citirali bomo samo nemško Luthrovo analogno (ustrezno) besedilo. Navedimo zapis:

In Ebr. Duae spicae.

DB II. 127a,

proti Luthru *In Ebreo, Duae Spicae.*

In Ebr. DOMINO est oculus hominis et omnium tribuum Israel.

DB II. 128a : LB II, 1659.

b) Opazka k Ps 75

hebrejsko na roguve, kateri 'muzh' pomenio.

DB I. 298a.

Pri Luthru: "Gewalt") *Ebreus /*

Auff die Hörner /

Welche bedeuten gewalt.

LB II, 1030.

Podobno je z besedo *Hofanna*, ki je prevedena že pri Ps 118,25, pri Mt 21,10 pa se pojavi kot navedena transponirana hebrejska besednozvezna varianta.

Nekatere drzne polemične vsebinske razlage na robu besedila Dalmatin sicer prevzame po Luthru, z navedkom tega nemškega avtorja pa se zaščiti oz. svoje mišljenje distancira:

"kakòr poprej) Ebr. In primo. Quod de primo mense Rabini intelligunt: Sed hoc nihil est. Vide Luth. DB II. 109b.

c) V redkejših primerih je Dalmatin v hebraističnih tolmačenjih redko-besednejši od Luthra. Tako je pri robni opombi

Kakòr uni) tu je, uni nej pravizhen,

temuzh ferdaman domou fhàl.

DB III. 42a.

Dalmatinova razlaga se tukaj konča in se ne ustavlja ob podrobnejšem razčlenjevanju hebrejskega antitetičnega načina ubesedovanja s konkordančnimi analogijami kot Luther: (*Fur jenem) Das ist / Jener ist*

nicht gerecht / sondern verdampt heim gangen, Ebraismus est / et negative dicitur. Sicut Psal 118. Es ist gut auf den HERRN vertrauen / fur dem vertrauen auff Fürsten / das ist / nicht auf Fürsten. Luther nava-ja celo zanimivo podrobnost, tipično za hebrejsko slovnico, saj je anti-teza oprta na eno samo črko mem:

Hoc efficit Ebrea litera Mem.

Also auch Matth. 21.

LB III. 2118.

Potrebna bi bila podrobnejša primerjalna analiza značilnih besed: "rabbi, sabat, šekel" idr. Zanimiva bi bila tudi pritegnitev vseh Luthrovih predlog. Žal se moramo na tej stopnji opreti na kritično standardno verzijo.

d) Razlage, ki so pri Dalmatinu temeljitejše, opremljene z dodatnimi pojasnili, kot pri Luthru:

*Log je bila pèr Iudih ena majhna mera k'Olju,
od katere se she prou nevej,
kuliku je notèr fhlu.*

DB I. 69b.

M. Luther pa ima:

*Log ist ein klein meslin /
auf Ebreisch also genennet.
Aber noch ungewiss wie gross es sey.*

LB III. 349.

Haec verba non leguntur in Hebraeo.

DB I. 35a.

M. Luther pa ima samo:

Non est in Ebreo.

LB I, 125.

In Ebr. Vadam etiam ego, tu je,

jest tudi hozhem pojti,

pravi eden h'drugim,

DB II. 128a.

M. Luther pa ima:

*In Ebre. Vadam etiam ego /
spricht einer zu dem andern.*

LB II 1658.

e) Dalmatin se pri razlagi hebrejskega pojma odloča za širši, nadpomen-ski izraz. "Mammon" M. Luther III Reichtum, 2114 : blagu. DB III. 41a.

f) Tudi Dalmatinovo neupoštevanje Luthrove obrobne opombe "camerin", Götzenpriester 2Kr 23,5, priča o njegovi neodvisnosti od Luthra pri robnem tolmačenju nekaterih hebraizmov.

Ob obrobnem gradivu lahko razmišljamo o usklajevalnih jezikovnih posegih revizijske komisije, katere pristojnost je bila očitno osredotočena na besedilo SP in ne na robna tolmačenja.

Jezikovni delež, skrit v robnem gradivu, dodatno osvetljuje sistem prevajanja obeh reformacijskih piscev.

Povzetek

Navedena dejstva nesporno dokazujejo, da ima pri robnih opombah, navedkih in dodatkih o hebraiziranih Dalmatin pogosto interpretacije, ki jih Luther nima in tudi sicer ima sproščen odnos do Luthrovih tolmačenj, ki jih upošteva ali tudi ne ali pa jih postavlja v ospredje na vzporednem oziroma analognem mestu. Številne razlage so pri Dalmatinu temeljitejše, opremljene z dodatnimi pojasnili, kot pri Luthru. Tesno je vezan na svoje lastno znanje, mišljenje in presojo. Zanimive so primerjave z drugimi *marginalijami*, kjer Luthru zvesteje sledi. Dalmatin nekatere drzne polemične vsebinske razlage na robu besedila sicer prevzame po Luthru, z navedkom tega nemškega avtorja pa se mišljenjsko zavaruje oz. izloči. V redkejših primerih je Dalmatin v hebraističnih analogijah, preverjajočih skladijsko območje ubeseditve, redkobesednejši od Luthra.

Ta prispevek in vse še neubrane poti raziskave, ki iz njega izhajajo, je posebno pomemben za boljše razumevanje prevajalca J. Dalmatina, saj so dosedanja rezultati psalmskih tekstnih raziskav v očeh izvirnika izpričevali smiselno verodostojnost obeh prevodnih besedil (tako Trubarjevega kot Dalmatinovega), detajlirana pomenska in stilistična vzporedjanja z izvirnikom pa so govorila še posebno v prid dosledne verodostojnosti P. Trubarja. V mislih imamo predvsem njegovo skladijsko približevanje izvirniku, ohranjanje poetizmov in figurativno soustvarjalnost v duhu prvotnega izročila. Pri Dalmatinu kot prevajalcu celotne biblije pa bo treba ob hebrejskem izvirniku postopno pregledati ves njegov prevod starozaveznih svetopisemskih knjig, saj dajejo njegove hebraistično podkovanane opazke neovrgljivo dokazno gradivo, da je resnično prevajal, kot pravi uvodoma, iz studenca izvirnih jezikov. Njegovo znanje jezikov in njegova vsestranska filološka podkovanost pa se je v desetletnem prevajalskem delovanju vsekakor večala in poglobljala.

Dalmatinova samoiniciativna robna opozorila na sporne, dvoumne, težko dojemljive besede in besedne zveze izvirnega hebrejskega besedila ne pričajo le o njegovem poznavanju hebrejskega jezika, temveč tudi o tem, da je dejansko imel ves čas pred seboj enega ali več zapisov izvirnega besedila. Ta dognanja so pomemben naknaden prispevek k mojemu avtorskemu delu *Korenine slovenskih Psalmov* z osrednjo ugotovitvijo: Medtem ko je v tekočem psalmskem biblijskem besedilu Dalmatinovo smiselno in skladijsko prevajanje prilagojeno Luthrovemu, izpričuje

Trubarjev Psalter popoln odsev izvirnika, celo pri tistih izmed spornih variant, ki jo navajajo najpomembnejše današnje kritične izdaje hebrejskega besedila za pravilno.

Jezikovni delež, skrit v robnem gradivu, dodatno osvetljuje sistem prevajanja obeh reformacijskih piscev, oprt tudi pri Dalmatinu na hebrejsko besedilo. Raziskava vodi k sklepu, da je revizijske komisija preverjala predvsem Dalmatinovo biblijsko besedilo, pri robnih opombah pa mu je puščala proste roke.

LITERATURA

- J. Dalmatin, *Biblia, tv ie, vse Svetv pismv, Stariga inu Noviga Testamenta, Slovenki, tolmazhena*. Wittemberg 1584. Faksimile Ljubljana 1968.
- M. Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*. Zagreb 1900¹. 1980³.
- I. H. Dvoreckij, *Latinsko-russkij slovar'*. Prerabotannoe i dopolnennoe: Russkij jazyk. Moskva 1976.
- A. B. Ehrlich, *Psalmen, Sprüche und Hiob*. Randglossen zur hebräischen Bibel. Textkritisches, Sprachliches und Sachliches 6. Leipzig 1913.
- J. Erben, *Grundzüge einer syntax der Sprache Luthers*. Berlin 1954.
- V. Gjurin, *Register 1584 kot slovaropisni dosežek*. SRL 1984/3, 32. 183-209.
- M. Luther, *Die gantze Heilige Schrifft* (LB) I, II, III. (Wittenberg 1545.) München 1974.
- E. Müjhaupt, *Dr. Martin Luthers Psalmen-Auslegung*. Göttingen I. 1959, II. 1962, III. 1965.
- M. Orožen, *Pomenska in stilistična izraba "Registra" v sobesedilu Dalmatinove Biblije*. Obdobja 6. 16.stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Ljubljana 1986. 403-445.
- F. Premk; *Korenine slovenskih Psalmov*. Ljubljana 1992.
- J. Stabej, *Wörterverzeichnis der Sprachbemerkungen und des Registers in der Biblia Dalmatins 1584*. Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen. III/2. München 1976.
- P. Trubar, *Ta Celi Psalter Daidou*. Tübingen 1566.
- P. Trubar, *Ta Celi Novi Testament nashiga Gospvdi inv isvelizharie Iefufa Chriftufa*. (TCN) Tübingen 1581-1582.
- Verzeichnis der im Deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*. 7. Stuttgart 1986.
- F. Wiesthaller, *Latinsko-slovenski veliki slovar*. Ljubljana 1923.

***Kratice, ki so nepojasnjene, so splošno znane (SP Sveto pismo, SRL Slavistična revija idr.), kratice svetopisemskih knjig upoštevajo seznam iz Svetega pisma Nove zaveze, Ljubljana 1984. *Hebrejsko* Dalmatin okrajšuje z *Ebr.* (latinsko) in *Hebr.* (slovensko). Luther pa ima lastno kratico: *Ebre.*

Pri dognanjih o statističnih podatkih in preverjanjih je bilo uporabljeno listkovno gradivo popolnih izpisov protestantskih del kartoteke, ki jo je izdelala delovna skupina Sekcije za zgodovino slovenskega jezika pri Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. Uporabljene so bili tudi že izdelani alfabetariji in nekatere poizkusne redakcije te delovne enote.

Zusammenfassung
HEBRAIZMEN UND HEBRAISTISCHEN RANDBEMERKUNGEN
ZU TRUBARS UND DALMATINS TEXTPASSAGEN

Das vergleichende Studium der Marginalien zu Trubars Psalterübersetzung (1566) und zu Dalmatins Bibelübersetzung (1584) mit der Berücksichtigung der entsprechenden Textpassagen bei Luther (1534) konzentriert sich vor allem auf die Randbemerkungen zu den im Text vorkommenden lexikalen und syntaxischen Hebraismen. Dies führt zu neuen Erkenntnissen über die Bewandtheit der beiden Autoren in der Hebräischen Sprache. Besondere Aufmerksamkeit gilt denjenigen Randbemerkungen der Bibel Dalmatins, die bei Luther an den entsprechenden Stellen nicht nachweisbar sind oder an einer anderen Bibelstelle in Bezug auf dasselbe Hebraismus der eines Kommentars benötigt, vorkommen, oder zeigen sie Dalmatins Individualität und Selbständigkeit bei der Beurteilung dieser Passagen der originalen Bibelsprache. Während sich Trubar bei der Uebersetzung des Haupttextes an das Original hält, spiegeln die Randbemerkungen der Bibel Dalmatins viel deutlicher seine Bewandtheit der Auslegungen in der Deutung und Konfrontation mit dem hebräischen Wortschatz als der Haupttext der vorwiegend (aber nicht immer!) dem Lutherschen Text nahesteht, wieder.